

Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools

journal homepage: <http://farplss.org>
doi: 10.33531/farplss.2021.1.3

ISSN 2708-0994

Transcendental personality in the chronotype of being: psychological aspect

Tetiana Palko

ORCID 0000-0003-2273-1472

Zakarpattia Institute of Postgraduate Pedagogical Education, Uzhhorod, Ukraine

Article info

Palko, T. (2021). Transcendental personality in the chronotype of being: psychological aspect. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 43 (1), 21-25.

Accepted 11.02.2021

candidate of psychological science,
assistant professor of the
Department of Pedagogy and
Psychology,
Zakarpattia Institute of
Postgraduate Pedagogical
Education,

Uzhhorod, Ukraine

tanya0106.1967@ukr.net

One of various philosophical and psychological problems has been studied - the problem of the transcendental component of personality in its individual life and environment of social realization. The peculiarities of the transcendent in the perspective of psychology are analysed, and namely: psychoanalytic, transpersonal, and existential ones. Based on the performed analysis, it has been concluded that transcendence is the reality that goes beyond the person and the world given to the man in his emotional experience and purposefulness. Transcendence be a perspective of human development. Transcendent is the very essence of man, his desire for self-realization in the process of philosophical understanding of the transcendence of human existence and the psychological content of personality development.

Key words: *transcendent; transcendental; immanent; existential; catastrophic destruction.*

Трансцендентна особистість в хронотопі буття: психологічний ракурс

Палько Т.В.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології, Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти, Ужгород, Україна

Палько, Т.В. (2021). Трансцендентна особистість в хронотопі буття: психологічний ракурс. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 43 (1), 21-25.

Досліджено одну із важливих філософсько-психологічних проблем – проблему трансцендентної складової особистості в її індивідуальному житті і середовищі соціальної реалізації. Проаналізовано особливості трансцендентного в ракурсі психології, а саме: психоаналітичного, трансперсонального, екзистенційного. На підставі виконаного аналізу зроблено висновок про те, що трансценденція – реальність, яка виходить за межі людини і її світу, задана їй у переживаннях і цілеспрямованості. Трансценденцію можна розглядати як перспективу розвитку людини. Трансцендентним визнають саму сутність людини, її прагнення до самореалізації в процесі філософського осмислення трансцендентності людського буття і психологічного змісту розвитку особистості.

Ключові слова: *трансцендентне; трансцендентальне; іманентне; екзистенційне; катастрофічні руйнування.*

Volume 43, Number 1, 2021

Вступ

Напевно кожний з нас замислювався над своїм життям і призначенням. Яка ж екзистенційна природа людського буття? До цього питання неодноразово зверталися мислителі древності та сучасні філософи і психологи. Актуальності ця тема набуває паралельно з темою цифровізації суспільства. Чим більше людина опиняється у суспільному вакуумі і її найкращим другом стає комп'ютер, вона починає аналізувати природу свого буття, своє покликання, можливості, часто те, що не помічала серед людей. Можливо у натовпі людина не може рефлексувати тому, що над нею тяжіє думка соціума про неї, її діяльність, її успіхи і невдачі. Саме у такі життєві моменти, як наприклад умови карантину Covid 19, ми маємо змогу зв'язати в єдине ціле час індивідуального життя і середовище соціальної реалізації особистості у холистичну одиницю персонального буття – хронотоп.

Мета статті полягає в тому, щоб розкрити трансцендентну сторону особистості в її індивідуальному житті і середовищі соціальної реалізації у розрізі психологічних досліджень.

Теоретичні засади дослідження

Проблеми трансцендентності особистості досліджували представники середньовічної філософії, такі, як Аврелій Августин, Фома Аквінський, Микола Кузанський; представники німецької класичної філософії (І. Кант, Й. Г. Фіхте, Й. Шеллінг, Г. В. Ф. Гегель), в яких знайшла своє завершення класична модель трансценденталізму. Але, вперше поняття «трансцендентне» було введено І. Кантом, який зробив спробу розвести два поняття «трансцендентний» та «трансцендентальний». Останнє характеризує вищі та універсальні предмети метафізичного пізнання: єдине, істинне, благо. І. Кант називає «трансцендентальним» будь-яке пізнання, що займається не стільки предметами нашого пізнання, скільки видами нашого пізнання предметів, оскільки це пізнання повинно бути можливим а priori». На відміну від «трансцендентального» термін «трансцендентний» (від лат. transcendere — переступати) філософ цілеспрямовано протиставив «іманентному», щоб підкреслити його гносеологічний характер. У Канта «трансцендентне» означає все те, що переступає та перевищує межі можливого досвіду, який лежить за межами людського буття, свідомості й пізнання: «...основоположення, застосування яких цілком залишається у межах можливого досвіду, ми будемо називати іманентними, а ті основоположення, що повинні виходити за ці межі, ми будемо називати трансцендентними» [5, с.121;338]. Отже, згідно з переконаннями Канта: трансцендентальний означає той, що зумовлює можливість пізнання, відповідає на питання: «Як можливе пізнання?», трансцендентний – той, що лежить поза межами свідомості й пізнання.

Вищезазначену проблему розглядали також представники некласичної філософії (Е. Гуссерль, Г.Ріккерт, В. Дільтей, В. Віндельбанд, М. Хайдеггер і ін.), в

яких відображена некласична модель трансценденталізму. У зарубіжній і вітчизняній науці дослідження проблеми трансцендентного займаються С.Д. Максименко, В.І. Кабрін, В.В. Знаков, З.С. Карпенко, П.П. Гайдено, Л.А. Мікешина, А.М. Лой, В.Л.Петрушенко, Л.М. Федорів та ін..

Витоки становлення поняття «трансцендентне» необхідно шукати в античній філософії. Власне поняття «трансцендентність» своє завершення знайшло в неоплатонізмі, в якому воно використовувалося в двох значеннях: трансцендентне як вищий ступінь буття щодо підпорядкованого їй ступеня, і абсолютно трансцендентне по відношенню до всього буття загалом (єдине). Трансцендентність етимологічно вказує на подолання якогось порогу, перешкоди, або якоїсь межі (transscandere), як і екзистенція, яка етимологічно вказує на "вихід з" (ex-sistere). Трансцендентність не є об'єктом, а рухом. Вона не є предметом, до якого інтенціонально спрямована свідомість [14, с.742]. Людина має духовне начало, трансцендентне за походженням та іманентне за існуванням. Але все є надзвичайно відносним. Ми можемо сприймати те чи інше явище, предмет, чи навіть одну й ту саму істоту порізно. До прикладу, глечик молока, якщо дивимось на нього, то він реально існує. Молоко в глечуку має певну температуру, колір, смак, ми можемо взяти глечик в руки, відпити трохи молока тощо. Але чи відбувається щось з глечиком молока, коли на нього ніхто не дивиться? Предмети з'являються в нашому сприйнятті, і це доводить об'єктивність навколишнього світу. Глечик пов'язаний з іншими об'єктами, його сприймають різні люди. При дотриманні цих взаємозв'язків він реальний і не зникне, якщо на нього ніхто не буде дивитися. Це доводить, що весь навколишній світ і ми самі перебуваємо всередині нашої свідомості, а поза сприйняття нічого не існує. Іманентний (лат. властивий, притаманний чомусь) — внутрішньо притаманний предметам або явищам, той, що випливає з їхньої природи. Трансцендентність – навпаки, як зазначалося вище — філософський термін, що характеризує те, що принципово недоступне досвідному пізнанню або не ґрунтується на досвіді. У широкому сенсі трансцендентне розуміється як «потойбічне» на відміну від іманентного. Кант приділяв іманентності багато уваги, але додав до колишнього визначення нове трактування: пізнаваності чого-небудь на особистому досвіді. З цієї точки зору все, що ми можемо сприйняти за допомогою своїх органів чуттів, – іманентно.

У змістовному сенсі термін «трансцендентний» у філософії є протилежним поняттю «іманентний» і тільки прагнення пізнання і максимального зближення з Абсолютом є місточком, через який здійснюється подолання людиною свого обмеженого «Я-Его».

«Людина завжди хоче бути чимось великим та іншим і їй присутня здатність піднятися над самою собою, ідеально відійти від своєї емпіричної природи, і піднявшись вийти за неї, трансцендуючи за межу даності, розуміючи своє особисте буття» [3, с. 10]. Як зауважує Л. Федорів, помітне і навіть вирішальне значення в житті людини мають ідеальні, трансцендентні сутності. Найпритаманнішим людині, специфічно людським відношенням є відношення до

абсолютного, до трансцендентного [15, с.56]. С.Д.Максименко розмірковує про те, що життя є постійне випробування людського «Я», постійне змагання особистості за себе і за ті, позаособистісні, трансцендентні цінності, в яких вона втілюється, і які втілюють у собі смисли її буття [9, с. 10].

Отже, аналіз наукової літератури надав можливість зробити висновок, що питання трансцендентного цікавило філософів різних епох і світобачень. Багато дослідників схиляються до того, що трансцендентне – одне з основних понять філософії і теології, але під час історичного становлення це поняття зазнало істотних змін у своєму значенні, однак з філософського погляду на цю проблему однозначності немає.

Виклад основного матеріалу дослідження

Ще більшої різноманітності і неоднозначності питання трансцендентності ми віднаходимо у дослідженнях праць відомих психологів З. Фрейда, К.Юнга, В. Франкла, Я.В. Морено і сучасних психологів С. Грофа, С.Д. Максименка, В.В. Знакова, З.С. Карпенко та ін.

У кожного з них є своє бачення природи людської особистості у розрізі її трансцендентної складової. У психоаналітичній традиції представлено психологічне пояснення смислів трансцендентного. Психоаналіз, з'ясовуючи трансцендентне, виходить з твердження глибинності, вкоріненості та безумовності почуття трансцендентного [2]. За З.Фрейдом, трансцендентне – це ілюзія, покликана задовольняти деякі безсвідомі бажання людини: позбавитись відповідальності, перекласти на іншого вирішення своїх проблем, прагнення до опіки, потреба в опікуванні (повторення дитячого досвіду «захищаючого батька») [17, 108]. За К.Г. Юнгом, трансцендентне – це метафоричне позначення колективного безсвідомого. В. Франкл зауважує, що «дистанція між «зовнішнім» і «внутрішнім», між «назовні» і «всередині», «далеко» і «близько» в онтичній (неонтологічній) теорії пізнання – це лише наслідок просторових інтерпретацій цих виразів» [16].

С.Д. Максименко зазначає, що «особистість водночас існує як певне емпіричне утворення, як система мотивів, вмотивованих ставлень, цілепокладань і спонук у сукупності із тим чи іншим рівнем розвитку здатностей до реалізації цих устремлінь. І в той же час особистість є позапсихологічним (що принципово) соціокультурним феноменом, стосовно якого можна стверджувати, що таким чином через дану тут і зараз людину, що сягає особистісного рівня розвитку, діє дух часу, дух епохи. Тобто, особистість є водночас трансцендентним, таким, що важко піддається визначенню, недоступним для емпіричного дослідження, але реально діючим чинником, здатним казувати ті чи інші соціальні явища» [9, с. 10].

За визначенням З.С. Карпенко – засновниці концепції аксіологічної психології особистості, «суб'єктом аксіогенезу є особистість як трансцендентальний духовний суб'єкт, носій ноуменальних визначень людини, а також її феноменальних, атрибутивних репрезентацій» [7].

Один із засновників трансперсональної психології С.Гроф вважає, що потреба у трансцендентних переживаннях – наймогутніша рушійна сила людської психіки. Ніяка економічна доцільність не могла спонукати людей створювати шедеври архітектури, музичного чи художнього мистецтва, а тільки жага трансцендентного. «Вона сильніша за секс, якому З. Фрейд помилково надавав такого великого значення. І якщо доступу до трансцендентних переживань немає, тоді ця сила всередині нас приймає різні девіантні форми і викликає різного роду залежності – від алкоголю, влади, грошей, шопінгу, їжі. Духовний голод штовхає нас на жакливі акти самодеструкції» [20].

Розглянувши погляди психологів-науковців на проблему трансцендентності особистості схиляємося до думки, що людину можна вивчати двоюко: як цілісну, відносно автономну від природи сутність і як частину більш складного цілісного, причому таке тлумачення є набагато складнішим, ніж перше. При цьому взаємозв'язок людини з більш складним цілим можна розглядати через поняття трансцендентного, яке представляє собою те, що знаходиться за межами свідомості і пізнання і може бути представлено в декількох аспектах. По-перше, на рівні екзистенційного буття, оскільки кожна людина в своєму житті спирається на якісь апріорні установки, досить часто в житті стикається з інтуїцією, коли немає необхідності логічно аналізувати ту чи іншу життєву ситуацію. По-друге, в осягненні природи людської свідомості, походження якої досі залишається невирішеним питанням, існує безліч різних концепцій, в яких свідомості приписується щось позамежове, нематеріальне, божественне. По-третє, ідея трансцендентного пов'язана з науковим пізнанням людини як одним з видів творчої діяльності, в якій вчений, висуваючи якусь нову гіпотезу, аж ніяк не керується логікою і старими даними. Досить часто революційні наукові ідеї якраз суперечать усталеним науковим догмам.

Чи існує єдина істина? Що виступає переломним моментом у життєвих випробуваннях особистості на її шляху до пізнання самого себе? Ще Сократ писав, що життя без змісту не варте того, аби його проживати. Так, на певному етапі становлення особистості у нас виникає питання: хто я є? Навіщо живу на світі? У чому моє призначення та сенс мого життя? В. Франкл вважав, що прагнення до реалізації людиною сенсу свого життя є вродженою мотиваційною тенденцією, притаманною всім людям. Навіть самогубець вірить у сенс якщо не життя, то смерті. Не людина ставить питання про сенс свого життя – життя ставить ці питання перед нею. Сенс виступає своєрідним імперативом, що вимагає своєї реалізації [16].

Питання сенсу людського життя набувають у наш час надзвичайної актуальності. Справа в тому, що цивілізаційний та соціальний контекст сучасного життя пов'язаний з ситуацією катастрофічних впливів – як природних, так і техногенних. У глобалізованому світі ефект негативних впливів локальних та регіональних катастроф також має глобальний характер. Можна сказати, що людство опинилося в пастці власної могутності. У сучасної людини складається враження

наростання катастрофічності світового життя. Сучасна людина еволюціонує, переживаючи чотири основних типи катастрофічних руйнувань: 1) цивілізаційну катастрофу - розпад соціальних інститутів, які становлять основу соціального «Я»; 2) культурну катастрофу - руйнування ціннісних початків духовного, релігійного, морального характеру, що надавали людському «Я» гуманістичну оформленість; 3) антропологічну катастрофу - зміни в психіці, мисленні, що змушують говорити про деградацію особистості; 4) інформаційну катастрофу, яка розділила людей на тих, хто намагається утриматися в наростаючому хаотичному потоці інформації, і на тих, кого цей потік викидає на узбіччя життя. Попри загальнодоступність інформації, других — більшість... Так, за допомогою інформації похідне стало повсюдно домінувати над вихідним, цілком маніпулюючи ним, що є протиприродним і потенційно руйнівним.

Однак, крім відчуття можливої катастрофічності буття людини в сучасному технологізованому світі, є надія іншої перспективи, а саме: успіхи новітніх біотехнологічних практик - генної інженерії, клонування, медичних відкриттів підсилюють впевненість, що людство здатне подолати «зародок смерті» (Гегель), який несе в собі жива істота [4]. Активно здійснюються дослідження у напрямку розвитку штучного інтелекту - властивості інтелектуальних систем виконувати творчі функції, які традиційно вважаються прерогативою людини; наука і технологія створення інтелектуальних машин, особливо інтелектуальних комп'ютерних програм. Штучний інтелект пов'язаний з подібною задачею використання комп'ютерів для розуміння людського інтелекту, але не обов'язково обмежується біологічно правдоподібними методами. Зараз штучний інтелект застосовують практично в кожній сфері діяльності, зокрема: у військовій справі, медицині, економіці, промисловості, транспорті, культурі. Такі досягнення сучасної науки дають надію на довге та здорове людське життя, але не знімають потребу його осмислення, звісно, якщо такі дослідження не повернуться знищенням самої людини. Різноманітні культурні, соціальні проекти, направлені на підсилення розуміння світовою людською спільнотою самоцінності життя, біосфери, життя людини також вселяють надію на майбутнє людства.

Але, одночасно з наведеними вище досягненнями, сучасна людина існує в іншому світі - квазіреальності, тобто в уявному, несправжньому світі, як постулює постмодерністська антропологія. Ж.Бодрійяр ввів поняття «гіперреальність». Її одиниці - симулякри, копії реальних предметів, що здобувають власне буття. Зокрема такі соціальні феномени як гроші, суспільна думка, мода. Вони функціонують за типом символічного обміну. Отже, гіперреальність - реальність, що є відображенням самої себе, вона не відсилає до реальних подій, предметів, а набуває самостійного існування. Яскравим прикладом гіперреальності є інформаційний простір. Так, перебування в ньому призводить до переходу особистості в квазіреальність з її симулятивністю. У віртуальній реальності симулякр стає моделлю, а реальна подія - виключною рідкістю. Наприклад, зазвичай в медіапросторі використовуються

одні і ті ж факти, які поширюються каналами з посиланням один на одного. Таким чином, квазіреальність та її феномени замінюють реальність [1].

Але, людині все-ж-таки властиво прагнути до постійного осмислення свого буття у середовищі соціальної реалізації і, як наслідок таких роздумів - питання вдосконалення. Що ж є переломним у життєвих випробуваннях особистості на шляху до досконалості? С.Д. Максименко відповідає на це питання так: «це - особистісна криза, сутність якої полягає в тому, що особистість емпірична, чи, що набагато гірше, трансцендентна особистість в тому різновиді свого існування, в якому вона опинилася в даних обставинах, в даному хронотопі буття втрачає здатність долати смислової, ціннісної, екзистенційної перешкоди на життєвому шляху і опиняється на порозі втрати власного буття» [9, с. 10]. Л.С.Виготський і Е.Еріксон вважали вікову кризу явищем цілком закономірним і нормальним в історії життя кожної особистості. У роботі «Ідентичність: юність і криза» Е.Еріксон пише: «криза означає не загрозу катастрофи, а поворотний пункт, і тим самим онтогенетичне джерело як сили, так і недостатньою адаптацією» [19, 132].

Екзистенціалізм створює концепцію людського буття як трансценденції (М. Хайдеггер, Ж. П. Сартр, А.Камю). В екзистенціалізмі поняття «трансценденція» зіставляється з поняттям «екзистенція», яке означає неповторне існування людини, відкрите їй зараз і сьогодні. Саме розуміння трансценденції відображає принципіву відкритість людського буття, його постійний вихід за власні межі, тобто перехід із сфери можливостей людського досвіду в сферу, що розташована поза межами досягнення останнього. Трансценденція в розумінні екзистенціалістів припускає людську свободу, моральність та відповідальність - людина визначається майбутнім, яке наявне у теперішньому, як певний абсолют та горизонт людських устремлінь і водночас, як їх власна внутрішня можливість [6;12;18]. Екзистенціалізм наголошує на внутрішньому виборі людини, що робить її вільною та привносить сенс у її життя. В умовах стрімких, суспільних змін актуалізується проблема взаємозв'язку вибору (внутрішня) та необхідності (зовнішня) як умов реалізації свободи. Свобода розуміється як можливість людини вибирати в її суспільному бутті за власним бажанням варіанти практик здійснення її життя у всій його повноті. Йдеться про можливість усвідомленого особистістю вибору, а не вибору, як результату маніпулювання людиною. У чисто психологічному сенсі «свобода людини як суб'єкта полягає в тому, щоб стати особистістю і припинити жити у відповідності із зовнішніми принципами, щоб здійснювати трансценденцію, виходячи таким чином за межі себе, щоб вибирати себе, бути самим собою й нести відповідальність за свій вибір перед самим собою» [8]. З втратою трансцендентного, культурні смисли і цінності розгортаються в площині іманентного [6]. Особистість в хаотичній системі піддається розпаду. Розпад і розпорошення «я» супроводжується пошуком «значущого іншого», яким у відсутності соціальної системи стає віртуальна соціальна система, що надає

інформаційний та культурний вплив на формування установок особистості. Головним екзистенційним конфліктом стає конфлікт між свободою «без обмежень» та абсолютною залежністю від влади інформаційних технологій. Це ставить на порядок денний проблему пошуку справжніх смислових орієнтирів особистості і її відповідальності за свою долю.

Все людське життя, сам спосіб перебування людини у світі, є апеляцією її до трансцендентного, що постає основною онтологічною характеристикою людини та вихідним екзистенціалом її буття [15]. Досвід людини, її існування є іманентним, замкнутим у собі, і людині необхідно розвиватися, щоб досягти межі трансцендентного, з метою відповідей на питання трансцендентального. Це співвідношення говорить про «ясне», «чисте» буття, якого повинна досягти людина, що і є відновленням її цілісності. Цей перехід рівнозначний поняттю «трансценденція», як зазначав М. Хайдеггер [18]. У цьому зв'язку важливо навести й формулювання Ф. Ніцше: «Людина є не мета, а міст», «сходження і сходження» [10]. Але людина завжди повинна мати мету, до якої потрібно йти, яку необхідно буде реалізувати. Мета є тим орієнтиром, який скеровує всю цілеспрямованість людини й дає їй силу подолати, здійснити «перехід» у своєму власному бутті з одного рівня досвіду в інший. Тоді вона й стане тим «містком» переходу з одного рівня свого досвіду в інший, саме «містком», тому що відбудеться зростання не тільки для себе, а й для інших, «містком» в інший вимір буття. Трансценденція – реальність, яка виходить за межі людини і її світу, але задана їй у переживаннях і цілеспрямованості. Трансценденцію можна розглядати як перспективу розвитку людини [13]. «Людина за своєю природою є істота недосконала, досконалою вона може стати тільки в світі трансцендентних цінностей» [3, с. 10].

Висновки

Розмірковуючи над трансцендентністю людського буття, віднаходимо тісно пов'язану її природу з іманентністю. Інколи навіть неможливо розділити ці два поняття: трансцендентність та іманентність особистості. Трансцендентне – це межа, що поділяє світ на дві природи – природну та надприродну. Сучасні уявлення про специфіку існування та природи людини, її ідентичності й самості передбачає при цьому додання метафізичної моделі суб'єктивності як монадичної іманентності, ідею її «розриву» як виявлення «трансцендентного в іманентному» (Е. Левінас – А. Рено) [11]. Розглядаючи особливості трансцендентного в ракурсі психології, приходимо до висновку, що трансцендентним визнають саму сутність людини, її прагнення до саморефлексії, самореалізації,

саморозвитку в процесі не тільки філософського осмислення трансцендентності людського буття, але й психологічного змісту розвитку особистості.

Література / References

1. Bodryiar, Zh. (2006). Obshchestvo potrebleniya. Eho myfy y struktury. M.: Respublyka. Kulturnaia revoliutsiia. 2006.
2. Havryliuk, T.V. (2005). Liudyna pered ochyma transtsendentnoho ta transtsendentne v ochakh liudyny (analiz bohoslavskoi ta filosofskoi interpretatsii). Multyversum. Filosofskiy almanakh. K.: Tsentri dukhovnoi kultury.
3. Haidenko, P.P. (1997). Proryv k transtsendentnomu. Novaia ontolohyia KhKh veka. M.
4. Hehel, H. (1993, 1994). Lektsyy po ystoriy fylosofyy: v 3-kh t. SPb.
5. Kant, Y. (1964). Krytyka chystoho raz uma. Sochyneniya. Tom 3. M.
6. Kamiu, A. (2020). Myf o Syzyfe. Esse ob absurde. Absurdnoe rassuzhdenye : <http://nietzsche.ru/influence/philosophie/sizif/>
7. Karpenko, Z.S. (2016). Aksiopsykholohichni kryterii osobystisnoho zdorovia ta zavdannia psykhoterapii. Psykholohichni determinanty rozvytku osobystosti v umovakh sotsialno-psykholohichnoi transformatsii ukrainskoho suspilstva: Tezy Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii z nahody /25richchia kafedry psykholohii /Vidp. za vypusk S.Hrabovska. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka, S.61-64.
8. Klymyshyn, O. (2018). Fenomenolohiia subiektnosti liudyny z pozytsii khrystyianskoi psykholohii. Psykholohiia osobystosti, 9(1), DOI: 10.15330/ps.9.1.21-29
9. Maksymenko, S.D. (2016). Osobystist yak subiekt podolannia kryzovykh staniv/ Osobystist v umovakh kryzovykh vykykiv suchasnosti: Materialy metodolohichnoho seminaru NAPN Ukrainy / Za red. akademika NAPN Ukrainy S.D. Maksymenka. K, 10.
10. Nytshe, F. (1990). Tak hovoryl Zaratustra. Sochyneniya: v 2 t. Lyteraturnye pamiatnyky. M.: Mysl, 2, 5-237
11. Reno, A. (2002). Era yndyvyda. K ystoriy sub'yektivnosti [per. s fr. S. B. Ryndyna]. SPb. Vladymyr Dal.
12. Sartr, Zh.-P. (1983). Bytye y nychto. Fylosofskye nauky, 3.
13. Tarasiuk, L. S. (2016). Androhinizm ta fenomen transtsendentsii/ Humanitarnyi chasopys, 2
14. Shynkaruk, V. I. (Red.). (2002). Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk / ta in. Kyiv : Instytut filosofii imeni Hryhoriia Skovorody NAN Ukrainy, 647 - 742 s.
15. Fedoriv, L. (2008). Osoblyvosti rozuminnia i vyjavlennia transtsendentnoho v klasychnii ta neklasychnii filosofii. Filosofski nauky. 607 (25). Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/202>
16. Frankl, V. (1990). Chelovek v poyskakh smysla. Moskva..
17. Freid, Z. (1989). Budushchee odnoi ylliuzyy. Sumerky bohov. M.
18. Khaidehher, M. (1993). Vremia y bytye: Staty y vystupleniya. M.
19. Erykson, E. (2000). Ydentychnost: yunost y kryzys. Psykholohyia lychnosti. SPb.: Pyter, 125-131.
20. Grof, S. (1985). Beyond the Brain: Birth, Death And Transcendence In Psychotherapy. SUNY Press.